

Historische bijdragen

'Een schat van kunst, zoo als nog zelden in eene stad buiten Holland is tentoongesteld'

Een spraakmakende expositie in 1852

door Geraart Westerink

In de zomer van 1852 vond in de zalen van de Stadsgehoorzaal in Kampen een grote en ambitieuze tentoonstelling van beeldende kunst plaats. Het was een bijzondere gebeurtenis voor de stad, die ook landelijk de aandacht trok.

Dit artikel gaat in op de organisatie en het verloop van die tentoonstelling. Het belicht de getoonde werken en de kunsthistorische context ervan. Het plaatst het evenement in de Kamper samenleving halverwege de 19de eeuw. Het peilt de opgeroepen reacties en onderzoekt of het evenement gevolgen had voor het culturele leven in de stad, bijvoorbeeld als stimulans voor lokale kunstenaars, of door de opname van gekochte werken in particuliere en/of (semi)openbare collecties.

Kiem

In het midden van de 19de eeuw werden in het land regelmatig tentoonstellingen georganiseerd van actuele kunst. Vaak waren ze het initiatief van plaatselijke kunstenaarsverenigingen, zoals Arti et Amicitiae in Amsterdam, of Pulchri Studio in Den Haag, die (later) over eigen gebouwen beschikten. Ook werden er tentoonstellingen samengesteld door speciaal daarvoor in het leven geroepen commissies, die bij voorkeur openbaar toegankelijke locaties benutten. Musea waren schaars, zeker musea uitsluitend gewijd aan kunst. Het tonen en promoten van (hedendaagse) kunst was overwegend een particuliere of verenigingszaak. De overheid bleef terughoudend en speelde hooguit een ondersteunende rol. Dat paste bij het liberale klimaat uit die tijd, dat met de grondwetherziening onder Thorbecke in 1848 de wind mee had.

De stad Kampen kon bogen op een rijk verenigingsleven met verschillende sociëteiten en een bloeiend cultureel aanbod, vooral op het gebied van de uitvoerende kunsten, die aan het eind van de 18de eeuw aan een opmars waren begonnen. Beeldende kunst lijkt minder prominent aanwezig te zijn. Het bieden van een grootschalig actueel overzicht daarvan was dan ook een goed idee. Dat wil niet zeggen dat men geheel onkundig was van de laatste ontwikkelingen. De meeste belangrijke landelijke tentoonstellingen gingen namelijk, ondanks het ontbreken van het brede scala aan communicatiemiddelen waarover wij tegenwoordig beschikken, en ondanks het feit dat de meeste zich in de grotere steden in het westen afspeelden, niet aan Kampen voorbij. Dat kwam onder meer door de breed en actief signalerende *Kamper Courant*, die een reputatie (en ambitie) had die de regionale grenzen oversteeg. De redactionele kolommen maakten vaak melding van belangrijke culturele manifestaties in den lande. Twee prominente Kamper kunstenaars, de gebroeders C.H. en H.J. Hein waren (vanaf 1850) zelfs voor de *courant* actief als correspondent van de in Amsterdam gevestigde Vereniging tot Bevordering van Beeldende Kunsten, waarvan beiden lid waren. In die hoedanigheid berichtten ze over verschillende evenementen.¹ Andere Kamper leden van die Vereniging waren N. van Berkum Bijsterbos, P. Bondam, K.F.C. Buchner, C.H.A. Engelenberg, J.J. Fels, C. van Hasselt, W.L. Hoorn, A.J. Romswinckel, L.H. van Romunde, S.H. de la Sablonière, J.P. Schluiter, G. de Serière, P.J. Schotel, P.H. van Spangen, J.J. Stael van Holstein en H.A. Wttewaall van Stoetwegen.² De Vereniging ging uit van de in 1839 opgerichte kunstenaarssociëteit *Arti et Amicitiae*.

Dagelijkse praktijk

Het voorafgaande decennium had men ook ‘in concreto’ kennis kunnen nemen van actuele kunstuitingen. Zo was het mogelijk met enige regelmaat een avondlijke ‘kunstbeschuwing’ te ondergaan, die zich afspeelde in de grote Concertzaal. Deze bijeenkomsten waren bedoeld voor ‘leden’, waarschijnlijk van sociëteit Het Collegie. Hun echtgenotes mochten ook mee. Er was een ‘Kommissie der Kunstbeschuwing’ actief die de bijeenkomsten organiseerde.³ Bij het begrip ‘kunstbeschuwing’ wordt tegenwoordig vooral gedacht aan een (interactieve) poging om kennis over te dragen op een leergierig publiek, met de formele kenmerken van het kunstwerk als uitgangspunt. Midden 19de eeuw moet het begrip waarschijnlijk letterlijker worden opgevat: het bekijken van tentoongestelde kunst. In de Concertzaal waren namelijk echte kunstwerken te zien, die ook konden worden gekocht,

Johannes de Mare. Kunstbeschuwing in Arti et Amicitiae. 1849-1851. Litho. 38,2 x 55,5 cm. Uitgegeven door J.F. Brugman. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

hetgeen met enthousiasme gebeurde. Mogelijk waren ze gemaakt door leden van Arti et Amicitiae, waaruit voornoemde Vereeniging tot Bevordering der Beeldende Kunsten, waarvan zoveel prominente Kampenaren lid waren, was ontsproten. Het oorspronkelijke idee van de kunstbeschuwingen was waarschijnlijk ook van Arti afgekeken. Er is een fraaie afbeelding uit 1851 bekend, waarbij een grote groep geïnteresseerden in het verenigingsgebouw van die vereniging aandachtig studie maakt van een aantal kunstwerken die zich op tafels bevinden en vrijelijk kunnen worden gehanteerd en doorgegeven.⁴ December 1851, nadat de derde Kamper kunstbeschuwing achter de rug was, constateerde de *Kamper Courant* dat de bijeenkomsten 'meer en meer in den smaak van ons beschaafd publiek beginnen te vallen'.⁵ Ook met het organiseren van ambitieuze tentoonstellingen had men ervaring opgedaan. In 1846 vormde de stad het toneel voor een grootschalige expositie van Overijsselse Kunst en Nijverheid, net als bovenstaande kunstbeschuwingen gesitueerd in de plaatselijke Concertzaal. Het evenement

werd geopend door koning Willem II en trok vierduizend bezoekers. In het organiserende comité hadden onder meer burgemeester H.A. Wttewaall van Stoetwegen en secretaris N. van Berkum Bijsterbos jr. zitting.⁶ Er waren veel overeenkomsten met de tentoonstelling in 1852, maar belangrijker waren de verschillen. In 1852 zou alleen kunst worden getoond en strekte de actieradius zich uit tot het hele land.

Daarnaast beschikte Kampen, in ieder geval al vanaf 28 januari 1845, over een Stads-Teekenschool. De organisatie daarvan lag in handen van een commissie waar onder meer (wederom) burgemeester Wttewaall van Stoetwegen en N. van Berkum Bijsterbos deel van uitmaakten. De school bestond ten minste tot 30 september 1852, dus ook ten tijde van de tentoonstelling. Het onderwijs was gratis. Tot nu toe is er weinig meer over deze opleiding en haar invloed bekend. Wel indiceert het een groeiende stedelijke interesse voor de beeldende kunsten en het onderwijs daarin.⁷

Voedingsbodem

Naast een goede culturele bedding was er ook een gezonde financiële basis nodig voor de kunsten. Dankzij de inkomsten van het stedelijk grondbezit op het Kampereiland, waardoor de belastingdruk laag kon blijven, trokken veel rijke 'pensionado's' en renteniers naar de IJsseldelta. De komst en uitbouw van het plaatselijk garnizoen deed de stroom goed opgeleide of veelbelovende 'immigranten' verder aanwassen. Daarbij voegde zich nog een kleine groep nieuwe entrepreneurs die de industriële revolutie naar de oude Hanzestad brachten. Deze ontwikkelingen stimuleerden de plaatselijke welvaart, de kwaliteit van het onderwijs en de groei van de lokale elite, van wie velen de liberale beginselen aanhingen. De calvinistische opmars, die de huidige reputatie van de stad eenzijdig heeft gekleurd, was nog niet begonnen.

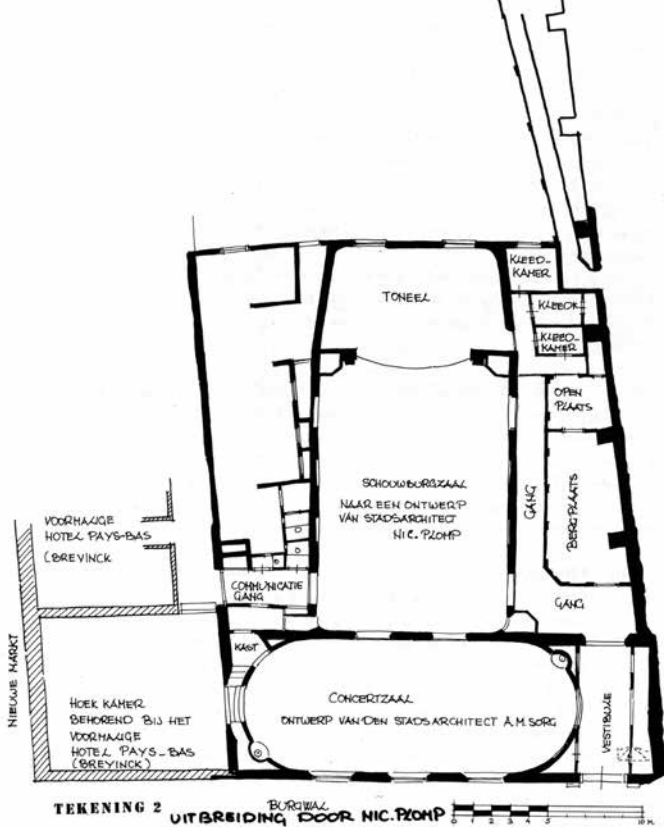
Enig inzicht in de samenstelling van genoemde 'elite' biedt een steunbevestigingsbrief uit 1848, gepubliceerd in de *Kamper Almanak* van 2015.⁸ In het jaar 1848 werd Europa opgeschrikt door diverse revoluties. De onrust strekte zich uit tot Nederland, met concentraties in de steden. Koning Willem II zag zich gedwongen een grondwetsherziening te steunen, waardoor zijn invloed sterk afnam. In een brief betonen een kleine tweehonderd Kampenaren hun steun aan de stedelijke overheid, mocht het tot onlusten komen, die vooral uit de hoek van de arbeiders werden verwacht. In een prosopografische schets van de ondertekenaars kunnen vier hoofdgroepen worden onderscheiden: (gепensioneerde) hoge militairen (ongeveer twintig perso-

nen), winkeliers/kooplieden (ongeveer zestig personen), ambtenaren en ambachtslieden. Alleen die laatste groep blijkt (grotendeels) uit het lagere of middensegment van de bevolking te komen.

Tot de ondertekenaars van de brief behoren onder meer stadssecretaris N. van Berkum Bijsterbos, kunstenaar J.J. Fels, boekdrukker Karel van Hulst, directeur van de Rijn & IJsselstoombootmaatschappij Ch.A. Frowein; allemaal personen die later direct of indirect bijdroegen aan de kunsttentoonstelling, of daar baat bij hadden.⁹ Het totale gezelschap was uiterst gemêleerd, ook qua herkomst en geloofsovertuiging. Velen hadden de tijd, interesse en mogelijkheden om zich met culturele zaken bezig te houden. Dat strekte zich uit tot het stedelijk bestuur, want ondanks de toenmalige aversie voor te veel overheidsinvloed was het opmerkelijk genoeg dit bestuurslichaam dat in 1852 het initiatief nam voor het organiseren van 'eene tentoonstelling van Kunstwerken van nog in leven zijnde Nederlandsche Kunstenaars' binnen de stad. Eigenlijk ook weer niet zo verwonderlijk, want de liberalen, die een belangrijk bestanddeel van dat bestuur vormden, beschouwden volksopvoeding en cultuurverspreiding als een belangrijke taak, die ze graag persoonlijk of met een groep gelijkgestemden probeerden te verwezenlijken, waarbij de overheid soms goed van pas kon komen, zeker als men daar zelf enige controle over had. Een markante uitdrager van deze intenties vormde de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, kortweg het Nut, die vooral door liberalen werd gedragen en ook in Kampen een 'departement' had.¹⁰ Burgemeester Wttewaall, geen liberaal, had door zijn lidmaatschap van de Vereniging tot Bevordering van de Beeldende Kunsten al aangetoond de kunsten een warm hart toe te dragen en zou het plan zeker niet saboteren. Integendeel, zoals zal blijken.

De tentoonstelling

Het plan wordt door de organiserende commissie op 15 februari 1852 (een zondag!) openbaar gemaakt door het zogenaamde 'programma' (inclusief reglement) integraal te publiceren in de *Kamper Courant*.¹¹ De tentoonstelling bestrijkt de periode van 1 tot en met 24 augustus. Er worden één of meer lokalen van het 'Stads Collegie' ter beschikking gesteld, waarmee de plaatselijke Concert- of Stadsgehoorzaal wordt bedoeld, al eerder het toneel voor beeldende kunstmanifestaties, zoals hierboven bleek. De eerste versie van de 'zaal' was in 1804-1805 gebouwd naast de Broederkerk, naar een ontwerp van stadsarchitect A.M. Sorg (1738-1825), op de plek waar voorheen een deel van het Minderbroederklooster stond en waar later het stadszieken-

Plattegrond van de Stadsgehoorzaal na de uitbreiding van 1850 door stadsarchitect Nicolaas Plomp. Afbeelding afkomstig uit *Kamper Almanak* 1990. Deze plattegrond geeft een goede indruk van de ruimtes die voor de tentoonstelling werden gebruikt.

huis was gevestigd, dat in 1804 vertrok naar het voormalige Pesthuis aan de Vloeddijk. Het nieuwe concertgebouw markeert de groeiende (burgerlijke) belangstelling voor de kunsten na de Verlichting. Het bestond uit een lange zaal met drie ramen, die evenwijdig aan de Burgwal liep. Een doorbraak leidde naar een kamer die was gesitueerd op de hoek van de Burgwal en de Nieuwe Markt. Door toenemend gebruik van de zaal en door bevolkingsgroei werd omstreeks 1850 uitbreiding van de Concertzaal noodzakelijk geacht. Die werd gerealiseerd door stadsarchitect Nicolaas Plomp (1782-1852), de opvolger (1825) van Abraham Sorg. Bij Plomps 'verbeterplan', dat werd uitgevoerd in 1850, bleef de oude zaal behouden en kwam er een nieuwe (grotere) zaal naast, die ermee was verbonden. De nieuwe zaal was geschikt voor danspartijen, grote concerten en toneelvoorstellingen, waardoor er ook kledruimtes moesten worden toegevoegd.¹² De kamer op de hoek van de Burgwal en de Nieuwe Markt werd vanaf 1850 verhuurd aan Th. Breijink. Hij was de uitbater van Hotel des Pays Bas, dat hij op verzoek van het stadsbestuur was begonnen in het deel van het oude klooster waar na de reformatie het stadslogement was gevestigd. Eeuwenlang verbleven daar belangrijke

gasten, tot het (onder meer door staatkundige ontwikkelingen) geleidelijk aan belang inboette. Een ander deel van het complex bleef in gebruik als goed lopende sociëteit, Het Collegie. Hotel, concertzaal en sociëteit vulden elkaar goed aan. De hoekkamer kon bij evenementen worden benut als foyer. Hier vergaderde ook met enige regelmaat het Kamper departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De getransformeerde Stadsgehoorzaal was in de rustige zomermaanden, waarin de uitvoerende kunsten op een laag pitje stonden, uitstekend geschikt als tentoonstellingslocatie.

Samenstelling

De geplande openingstijden van de tentoonstelling zijn dagelijks van 10.00 tot 13.00 en van 14.00 tot 18.00 uur, later bijgesteld van 10.00 tot 16.00 uur.¹³ De kunstwerken moeten (indien van toepassing) deugdelijke lijsten hebben, zijn voorzien van de naam en woonplaats van de vervaardiger en van een korte omschrijving van het onderwerp, ter vermelding in de te verschijnen catalogus. Kunstenaars die hun werk willen verkopen kunnen de prijs daarin openbaar maken of in vertrouwen aan de organiserende commissie melden. Onderhandse verkoop zonder kennisgeving is niet toegestaan.¹⁴

De organiserende commissie heeft een 'zware' bezetting. Jonkheer H. Wttewaall van Stoetwegen (1812-1866), burgemeester van Kampen sinds 1843, is voorzitter, J.C. van Hasselt penningmeester. Zij worden terzijde gestaan door plaatselijke prominenten als J.J. van Mulken, C.H.A. Engelenberg, N. van Berkum Bijsterbos jr., A.J. Romswinckel en de - hierboven al genoemde schilderende (en schrijvende) broeders - C.H. en H.J. Hein. Burgemeester Wttewaall was een conservatieve politicus afkomstig uit Nederlands Hervormde kringen. J.C. van Hasselt was actief als industrieel en reder. Samen met zijn broer J.D. van Hasselt zette hij een expeditiekantoor op dat onder meer een reguliere bootdienst naar Hull exploiteerde.¹⁵ De militair J.J. van Mulken is in die tijd commandant van het Instructie Bataljon. Hij vocht in de slag bij Waterloo en was betrokken bij de Belgische Opstand. Voor zijn dapperheid ontving hij de Militaire Willemsorde. Van Mulken is geen onverdienstelijk amateurschilder. C.H.A. Engelenberg (1810-1888) is een rijke koopman en fabrikant. Vanaf 1854 bekleedt hij het ambt van burgemeester van IJsselmuiden, Wilsum en Grafhorst. N. van Berkum Bijsterbos jr. (1807-1869) is gemeentesecretaris van Kampen. A.J. Romswinckel (1812-1856), ook weer een telg uit een voorname familie, groeide op in Nederlands-Indië, waar hij land bezat en mogelijk enige tijd boekhouder van de Javasche bank was. Hij ontplooiëde zich (later?) ook als (vrijetijds) tekenaar en schilder. Hij woonde

De gebroeders H.J. (links) en C.H. Hein (rechts). Foto genomen vóór 1866. Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief.

vanaf ongeveer 1850 tot zijn dood in Kampen. De in Dordrecht geboren (zee)schilder P.J. Schotel (1808-1865), die de belangrijke rol van secretaris vervult, is een zoon van de beroemde zeeschilder Johannes Christiaan Schotel (1787-1838), die tevens zijn leermeester en grote voorbeeld is. P.J. Schotel woonde vanaf 1850 in Kampen. In 1860 vertrekt hij naar Düsseldorf.¹⁶ Van dit gezelschap beschikt hij ongetwijfeld over de meeste artistieke deskundigheid en connecties. Veel leden van de organiserende commissie waren lid van de al eerder genoemde, uit *Arti et Amicitiae* voortkomende Vereniging tot Bevordering van Beeldende Kunsten. Daar moet hoogstwaarschijnlijk ook de bron van de vrij plotseling opborrelende interesse voor de beeldende kunsten in Kampen worden gezocht.

Er zijn dus veel betrekkingen tussen de leden, in vrijblijvend of bindend verband. Zoals bij veel (burgerlijke) elites, zeker in de 19de eeuw, had men de neiging elkaar op te zoeken en was men lid van dezelfde verenigingen en

sociëteiten. Ook op andere gebieden kruisten de lijnen. Zo is burgemeester Wttewaall een maand na het uitschrijven van de tentoonstelling betrokken als curator bij de afhandeling van de erfenis van de ouders van de gebroeders Hein.¹⁷ Ook was hij als commissaris actief bij de rederij van de gebroeders Van Hasselt.¹⁸ Tussen sommige leden, zoals de gebroeders Hein en C.H.A. Engelenberg, bestaan zelfs familiebanden.

Randvoorwaarden

De commissie stelt strenge eisen aan het in Kampen te tonen werk. Kopieën naar bestaande schilderijen of prenten zijn niet toegestaan. Stukken die volgens de commissie 'niet genoegzaam geschikt zijn' kunnen zonder opgaaft van reden worden geweigerd. Kunstenaars die meerdere werken insturen lopen de kans dat niet alles wordt geplaatst. Geweigerde werken worden onder geheimhouding teruggestuurd, zodat een openbare blamage vermeden wordt. Onverkochte inzendingen krijgt men na afloop 'vrachtvrij' retour. Aan de tentoonstelling is een loterij verbonden. De te verloten werken worden aangeschaft uit de (netto) opbrengsten van het evenement.¹⁹ Die zullen naar verwachting aanzienlijk zijn, want het stadsbestuur draagt alle organisatorische kosten, 'waardoor deze Verloting wel de voordeligste zal zijn, die er immer heeft plaatsgehad'.²⁰ Kopers van vijf loten (2 gulden per stuk) krijgen een abonnementskaart. Daarmee hebben ze gedurende de hele tentoonstellingsperiode vrij toegang. Tot besluit volgt een oproep dat 'de commissie alle Maatschappijen, beoefenaars en bevorderaars der schone kunsten, mitsgaders alle Eigenaars of Uitgevers van Tijdschriften of Dagbladen uitnoodigt om door de verspreiding van dit programma het daarin voorgestelde doel te helpen bevorderen'.²¹

De organisatoren zullen na het publiceren van het programma met vereende krachten hun werk hebben vervolgd, dat grotendeels achter de schermen geschiedde. Pas in juli en begin augustus verschijnen weer de eerste berichten in de *Kamper Courant*. Ze bevatten zakelijke gegevens, zoals data, openingstijden en de prijs van een toegangskaartje (25 cent).²² Maar ook onverhulde promotieteksten, zoals de enthousiaste voorspelling dat het evenement, dat nu ook 's avonds is geopend, naar verwachting zeer luisterrijk zal zijn. Mede dankzij het lamplicht 'waartoe de zalen zich bijzonder eigenen' en 'hetwelk een heerlijk effect veroorzaakt en dat nog nergens in ons land gedaan is', behalve bij het Amsterdamse Arti et Amicitiae.

Kunstlicht was een relatief nieuw fenomeen, dat op zich al een sensatie was, maar dat ook invloed had op de techniek en thematiek van de beeldende

kunsten uit de tweede helft van de 19de eeuw, al zal dat op deze tentoonstelling, gezien het prille karakter van de noviteit, hooguit in bescheiden mate zichtbaar zijn geweest.²³ Om de feestvreugde extra luister bij te zetten zou de 'Stedelijke muziek der schutterij zich laten horen'.²⁴ Een dag voor de opening, die is gepland op maandag 2 augustus om 12.00 uur, worden de meeste feitelijke gegevens nog eens herhaald, met de toevoeging dat op zondag alleen vreemdelingen en abonnementkaarthouders toegang krijgen.²⁵

De openingsplechtigheid

Bij de opening zijn veel prominenten van de partij, waaronder de burgemeester, de raad, de leden van de commissie en de commissaris van de koning. Ongetwijfeld hebben ook diverse deelnemende kunstenaars hun opwachting gemaakt, al noemt de krant geen namen. Ze vormden waarschijnlijk een veelzijdig en kleurrijk gezelschap, dat veel gespreksstof zal hebben opgeleverd bij de bevolking. De openingsplechtigheid neemt flink wat tijd in beslag en omvat onder meer een diner dat door de burgemeester wordt aangeboden aan de raads- en commissieleden. Een markant verschil met het heden, waarin 'vernissages' vaak enigszins obligate vrije tijdspasserings zijn die vooral in de weekenden plaatsvinden en waarbij de meeste betrokkenen na het aanhoren van een tot geeuwen neigende toespraak, het nuttigen van een kaasblokje en het innemen van een inferieur glas wijn enigszins besmuikt afdruipen. In 1852 is de opening een sociaal-culturele gebeurtenis van groot plaatselijk belang, waar prominenten graag een (werk)dag voor uittrekken. Het gezelschap, het tijdstip en het uitgebreide begeleidende programma benadrukken de statuus. De *Kamper Courant* doet enthousiast verslag: 'Ieder die de lokalen dien avond verliet was vol van 't gesmaakte genot, en 't laat zich wel aanzien dat eene zoo groote verzameling van kunstwerken gedurende deze maand vele beminnaren van 't schoone tot een bezoek van Kampen zal uitlokken.'²⁶

Toch vonden sommigen de opening niet 'als velen gewenscht en verwacht hadden'. Zij hadden die graag iets plechtiger gezien, vergezeld van muziek of iets dergelijks en met de aanwezigheid van meer aanzienlijke ingezetenen. Ook de kopers van meer dan vijf loten hadden volgens hen moeten worden uitgenodigd. Dat had de plechtigheid meer luister gegeven. 'Eene tentoonstelling waartoe de geheele natie, op deze of gene wijze bijdraagt, is eene belangrijke gebeurtenis, te belangrijk om zo maar in stilte, zonder eenige feestelijkheid, te worden geopend. De tijdgeest verlangt dit nu eenmaal zoo.'²⁷

De tentoonstelling is overigens niet de enige uitzonderlijke gebeurtenis die

zomer, want op de Zandberg in IJsselmuiden, eigendom van Kampen en (facultatief) in gebruik als militair oefenterrein, had het leger een indrukwekkend tijdelijk kamp gebouwd dat veel aandacht trok. De commissaris der koning verlengde zijn bezoek aan de kunsttentoonstelling dan ook met een 'inspectie' van de Zandbergactiviteiten. De evenementen gezamenlijk vormden een trekpleister die ook aandacht buiten de gemeentelijke grenzen trok, mede dankzij de enthousiasmerende berichten in de pers.

Publiciteit

De bij de tentoonstelling verschijnende catalogus geeft een complete opsomming van het getoonde, dat inclusief twee groepen met nagekomen inzendingen totaal 387 nummers omvat van ruim tweehonderd verschillende kunstenaars. Diverse beeldende disciplines zijn vertegenwoordigd, zoals schilder-, teken-, graveer- en beeldhouwkunst. Met graveerkunst wordt ongetwijfeld grafiek bedoeld, dat toentertijd nog overwegend de diepdruktechniek omvatte. Het aanbod bestaat vrijwel uitsluitend uit tweedimensionale werken, vooral schilderijen. Beeldhouwwerk is schaars. Als een werk geen schilderij is, of qua techniek afwijkt van het gebruikelijke, wordt dat apart vermeld. Er worden nergens afmetingen gegeven, wat lastig is voor het naderhand classificeren van de inzendingen, immers: P.J. Schotel schilderde in zijn carrière tientallen 'schepen in woelend water' en H.J. Hein hield het niet bij 'één stilleven met wild en vruchten'.

De meeste kunstenaars komen uit het westen. Met name Amsterdammers, Haarlemmers en Hagenezen zijn goed vertegenwoordigd. Tot de inzendende Kamper kunstenaars behoren: J.J. Fels, H.J. en C.H. Hein, B. Kraal, J.J. van Mulken, P.J. Schotel en A.J. Romswinkel. Per kunstenaar zijn over het algemeen meerdere werken geselecteerd, maar nooit meer dan vier per inzender. Alleen de Nijmeegse kunstenaar H.F. Wiertz en de Zwolse J. Plugger vormen een uitzondering op die regel. Zij tonen er respectievelijk vijf en elf, waarbij moet worden aangetekend dat twee werken van Wiertz tekeningen zijn en dat Plugger vooral beeldhouwwerk toont, dat verder nauwelijks aanwezig is en daardoor waarschijnlijk een zwaar gevoelde leemte vult. Als leermeester van C.H. Hein hoefde Plugger zich niet bij het organisatiecomité te introduceren.²⁸

Vrijwel alle catalogusnummers zijn te koop. Helaas staan er geen prijzen bij vermeld. Die waren op de werken bevestigd. Opvallend is dat de inzendingen van de Kamper kunstenaars C.H. Hein, J.J. van Mulken en J.A. Romswinkel, niet ter verkoop worden aangeboden. Als leden van het organisatiecomité vonden ze dat kennelijk niet kies. De andere vertegenwoordigde Kamper kun-

Boven:

J.J. Fels. Ijsseloever met scheepshelling ten zuiden van de Koornmarktspoort. Olieverf op doek. 45 x 60 cm. Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief. Dit schilderij werd in 2016 door het archief verworven. Het is exemplarisch voor het werk van Fels en had op de tentoonstelling van 1852 kunnen hangen. Het archief had al een voorstudie van dit werk in bezit.

Links:

Omslag van de bij de tentoonstelling uitgegeven catalogus. Collectie Stadsarchief Kampen.

Rechtsboven:

C.H. Hein. Heuvelandschap met zandweg. Olieverf op doek. 44 x 31 cm. Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief. Een representatief voorbeeld van een landschap van C.H. Hein.

stenaars, B. Kraal, H.J. Hein, J.J. Fels en P.J. Schotel, stellen hun werk wel beschikbaar voor de markt. De broers H.J. en C.H. Hein hadden overigens pas in een laat stadium besloten om mee te doen, getuige de vermelding van hun inzending bij de 'Nagekomen Kunstwerken' achterin de catalogus.

Onderwerpen

Het getoonde werk is heel divers. Bij de schilderijen zijn alle toentertijd gangbare genres aanwezig. Landschappen overheersen, maar in grote variatie. De meeste zijn gesitueerd in eigen land. Ze lopen uiteen van bos-, strand-, stads-, haven-, tot riviergezichten, weergegeven op verschillende momenten van de dag: bij morgenstond, bij ondergaande zon, bij avond, bij maanlicht. Waarbij verschillende atmosferische omstandigheden worden getroffen in diverse seizoenen: buiig weer, storm, kalm water, woelend water; bij winter, zomer of herfst. Dat geldt ook voor de buitenlandse taferelen, die in de minderheid zijn, maar toch nog rijk vertegenwoordigd. Men deed onder meer inspiratie op in Normandië, Italië, Luik, Brugge, Dinant, Freiburg, Tirol, de Eifel, Bonn en Kleef. De impressies worden meestal uitgewerkt in olieverf. Maar R.J.J. van Alphen uit Hilversum toont (Italiaanse) landschappen die zijn vervaardigd van mensenhaar. Zelfs in onze tijd van lichaamsbedekken-

de 'kunstzinnige' tatoeages lijkt dat een nogal lijfelijk metier. Toentertijd echter was het een gangbaar 'medium', dat vooral in memoriestukken werd verwerkt.

Naast landschappen zijn er veel stillevens, waaronder bloem- en fruitstukken. Ook aan portretten, van dieren en mensen, ontbreekt het niet, met het koninklijk paar als voornaamste vertegenwoordigers. Opvallend zijn de tafereelen bij kaarslicht, zowel stillevens als interieurs. Bij die laatste categorie treffen we titels aan als 'Huiselijke tevredenheid', 'Een goede tijding' en 'Oude vrouw die de Bijbel leest'. Ook zijn er meerdere kerkinterieurs, onder meer van J. Bosboom, een grootmeester in dat genre.

Een aparte categorie vormen de verhalende stukken gebaseerd op de vaderlandse of Bijbelse geschiedenis, die toen heel populair waren en veel zeggen over de favoriete inspiratiebronnen van de 19de-eeuwse kunstenaar. De vaderlandse historie, in het bijzonder die van de 16de en 17de (Gouden) eeuw, was bijzonder in trek. Er zijn beeltenissen van 'Hugo de Groot en zijn familie', 'Prins Willem de Zwijger' en een portret van Jan Adriaansz Leeghwater, de drooglegger van de Beemster. Eén werk is gebaseerd op een spreuk van Jacob Cats, een ander stelt de 'Verwonding van den Admiraal de Ruiter' voor. Tot de weinige beeldhouwwerken op de tentoonstelling behoren bustes van de schilders Paulus Potter en R. van der Helst, waarmee waarschijnlijk Bartholomeus wordt bedoeld. Het schilderij 'Graaf Floris IV van Holland op het steekspel van de Graaf van Clermont', vertegenwoordigt de vroegere glorieperioden van ons land, die na grondig spitten in de geschiedenisboeken met enige dichterlijke vrijheid ook wel te vinden waren.

Dat het verbod op het inzenden van kopieën naar oude meesters luchtig werd opgevat (evenals de spelling van hun namen) blijkt uit de inzending van een werk 'naar Berghem', ongetwijfeld doelend op de 17de-eeuwse italianisant Nicolaas Berchem en uit de staalgravures naar schilderijen van Gerard Dou, Adriaan van Ostade en Meindert Hobbema.

De rol van de religie als thematische bron komt niet alleen tot uiting in de al eerder gesignaleerde 'Oude vrouw die de Bijbel leest', maar ook in de titels 'Jezus met het kind' en 'De morgensalm'. Opvallende Fremdkörper, qua onderwerp en discipline, zijn de bouwkundige tekeningen voor een buitenverblijf door de Haagse S.J. de Vetter.

Het is interessant om te zien wat de Kamper kunstenaars presenteerden. J.J. Fels toont een tafereel bij maanlicht, geschilderd in de buurt van Alkmaar. H.J. Hein zendt een stilleven in met dood wild en vruchten. Zijn broer C.H. Hein een boomrijk landschap, dat was gestoffeerd door J.D. Koelman, en een

Gezicht op Kleef.²⁹ In 1846 hadden de gebroeders Hein een reis gemaakt naar die contreien. Vanwege het schilderachtige karakter van stad en omgeving een populaire bestemming, waar een belangrijke tijdgenoot als B.C. Koekoek definitief zijn ankers uitgooide. B. Kraal vulde de wanden met 'Een gezicht buiten de Hagenpoort te Kampen' en 'Een gezicht buiten de Veenepoort'. De inzendingen van Van Mulken betroffen twee 'Geldersche panorama's' en 'Een gezicht uit de Ketelkrib bij Kampen'. A.J. Romswinckel stuurde 'Eenige studiekopjes'; een tekening. De schilderijen van P.J. Schotel waren - naar verwachting - allen gesitueerd in waterrijke dreven: 'Een woelend water bij buiig weder; gezicht op Vlissingen', 'Het binnenkomen eener baai bij doodstil weder', en 'Eene frissche koelte op de Zeeuwsche stroomen'. De 'Kampenaaren' hadden dus relatief weinig werk in hun eigen omgeving vervaardigd.³⁰

Successen

De expositie wordt meteen druk bezocht. En er zijn niet alleen kijkers. Al drie dagen na de opening wordt een lijst van verkochte werken gepubliceerd (zie de bijlage). Vrijwel alle genres blijken in trek, van landschappen tot bloemstukken, maar ook diverse portretten en pittoreske taferelen, waaronder een werk met de titel 'Het Gewigtige Nieuws' en 'Een Israëliet sponzen verkopende', gaan in andere handen over. Eén van de bezoekers schaft een gravure van H. Taurel aan met een afbeelding van de koning.

De plaatsing der schilderijen, 'waaronder men er van onze beroemdste meesters vindt', en de zalen van de tentoonstelling, laten volgens de plaatselijke verslaggever niets te wensen over.³¹ Voor een oordeelkundig overzicht van het gebodene wacht hij veiligheidshalve op 'kunstkenners, die wij bij dezen ernstig inroepen'.³²

De pr-machine draait ondertussen op volle toeren, met de *Kamper Courant*, gevoed door commissiesecretaris P.J. Schotel, als belangrijkste roepstoeter. Zo verschijnt er, op de redactionele pagina's (!), een opmerkelijk bericht, eigenlijk een onversneden 'advertorial'. Het vermeldt dat iedereen die 's ochtends om 7.00 uur in Amsterdam op de Kamper boot stapt om 12.00 uur in Kampen kan zijn. Vervolgens kan er een verversing worden genoten in De Harmonie, terwijl de Dom van Keulen en Hotel des Pays Bas later die dag onderdak bieden voor de nacht. Er wordt geadviseerd een bezoek aan de tentoonstelling en de Zandberg af te sluiten of aan te vullen met een wandeling door de parken. De volgende dag kan men de boot van 11.00 uur terug nemen.³³ De nadruk op de parken is opmerkelijk. Ze zijn nog maar kort daarvoor aangelegd en vervulden de stad blijkbaar met grote trots.

Kort na het verschijnen van bovenstaande annonce publiceert de krant een verslag van 'Een uitstapje van Amsterdam over Arnhem naar Kampen', geschreven door een zekere N. Het lijkt zoveel op de hierboven gesuggereerde tocht en is zo wervend van toon dat er enige twijfels kunnen rijzen over de redactionele onafhankelijkheid van de *Kamper Courant*. Het wekt (wederom) de suggestie van een aangedikte reclametekst: 'N' bezocht onder meer het Kamp, logeerde in het 'Logement voor de brug (goed en niet duur)' en bezocht daarna de tentoonstelling die 'onze verwachting verre overtrof, want de eerste meesters hebben hier gewedijverd om deze onderneming, waartoe het Stedelijk Bestuur zoo veel heeft bijgedragen, wel te doen gelukken'.³⁴ Het is onduidelijk of het stuk effect sorteert. De tentoonstelling wordt in ieder geval zo druk bezocht dat de zondagen spoedig open worden gesteld voor iedereen, zowel inwoners van Kampen als 'vreemdelingen'.³⁵ Een week na de eerste volgt publicatie van een tweede lijst met (sindsdien) door particulieren en door het organisatiecomité voor de verloting aangekochte werken. Helaas staat de naam van de kopers er niet bij. Tot de stukken die van eigenaar verwisselen behoren een wintergezicht, een bergachtig landschap, een gezicht op Arnhem, een Brabantse boerenherberg, een stilleven bij kaarslicht en een weergave van een smederij.³⁶

Recensies

Tegelijkertijd verschijnt de gehoopte beschrijving, al kort na de opening op papier gezet. Daaruit valt op te maken dat het initiatief voor de tentoonstelling is uitgegaan van P.J. Schotel: 'een man die in de schilderkunst een beroemden naam draagt, een naam ook door hem zelve beroemd gemaakt'. Het evenement blijkt te zijn bedoeld als tegenhanger van een tegelijkertijd in Arnhem georganiseerde tentoonstelling van Nijverheid. Dat maakt de route van het eerder geplaatste verslag van het 'Uitstapje van Amsterdam over Arnhem' ook minder willekeurig. Het voorstel van Schotel was niet alleen door het stedelijk bestuur van Kampen enthousiast onthaald, maar ook door de 'kunstbeoefenaars in Nederland'. (...) 'Dit was alleszins zichtbaar bij de inzending, want het getal stukken bleek aanzienlijk te wezen, aanzienlijk in getal, aanzienlijk uit hoofde van de namen der inzenders, aanzienlijk vanwege de verdiensten der ingezonden stukken'.³⁷

Het aangeleverde werk is zo talrijk dat het is verspreid over vier aaneengesloten 'zalen': het toneel, de toneel- of concertzaal, de oude concertzaal en de hoekkamer.³⁸ Die laatste leidt tot een ruimte waar men verversingen kan kopen, verzorgd door de heer Breijink, de uitbater van het plaatselijke

Hotel des Pays Bas. In de zalen staan voldoende banken en zetels, zodat een ieder het werk op zijn gemak kan bekijken. Wederom wordt de inrichting geroemd: 'Gewoonlijk wordt men bij het binnentreden eene tentoonstelling van schilderijen een onaangenaam gevoel gewaar. Het is als of strijdige kleuren het oogvlies aandoen. Dit heeft hier in het geheel geen plaats: Men wordt getroffen door eene harmonische ineensmelting van kleuren, die het oog weldadig aandoet.'³⁹ De schilderijen zijn niet op grootte geplaatst, maar volgens een zekere onderlinge verwantschap, wat volgens hem een belangrijke reden is voor de geconstateerde harmonie. De commissie heeft daardoor 'bewijs geleverd van echte liberaliteit, door iedere kunstenaar, hetzij hij een beroemden naam draagt, hetzij hij, door zijne voortbrengselen den roem die menigeen zijner kunstgenooten omstraalt, nog moet trachten te verwerven, te vergunnen de waarde, welke hij aan zijn stuk geeft, daaraan te hechten'. Daardoor worden ook ontluikende talenten aangespoord 'op de met zooveel doornen bezaaide baan voort te gaan, om in plaats van met onzekere schreden, met rustigen tred voort te gaan en met moed vervuld naar het hoogste in de kunst te streven'.⁴⁰ De bescheiden verkoopprijs die de meeste beginnende, (nog) miskende of onbekende kunstenaars voor hun werk vragen zal volgens de verslaggever de aanschaf ervan stimuleren, wat bevorderlijk kan zijn voor het vervolg van hun loopbaan. Hij waagt zich helaas niet aan een inhoudelijk oordeel. Wel meldt hij dat er zowel werk van een aantal van de meest bekende toenmalige kunstenaars aanwezig is als dat van veelbelovende jongeren.⁴¹

Het grote aantal ingezonden items in verhouding tot het beperkte aantal zalen wijst erop dat de tentoonstelling was ingericht volgens het toen gangbare 'salonmodel', waarbij het muuroppervlak optimaal wordt benut en de getoonde stukken zich boven, naast en onder elkaar bevinden. Dat is heel anders dan de huidige tendens, waarbij soms maar een paar werken per zaal worden getoond, vaak op stapafstand van elkaar verwijderd, waardoor veel recente museumuitbreidingen een enigszins overbodige indruk maken. Bij de salonopstelling is een goede plek essentieel voor de beleving en beschouwing van een inzending. Door de plaatsing kunnen de inrichters een zekere hiërarchie aanbrengen, die veel zegt over hun voorkeuren en - als men zich laat leiden door reputaties - over de faam van de gerepresenteerde artiest.

Reacties

De successen houden aan. De eerste zondagavonden zijn de zalen zo vol dat het lastig is het werk goed te bekijken. De directie van de Rijn & IJssel

Stoombootmaatschappij besluit de zondagsdienstregeling vanuit Zwolle uit te breiden, om de aanzwellende stroom bezoekers beter te kunnen vervoeren.⁴² Dit was de meest comfortabele wijze van vervoer op dat moment: een treinverbinding met Kampen bestond anno 1852 nog niet. Veel van de huidige wegen moesten nog worden aangelegd, of waren lastig begaanbaar. Het tijdstip is geen enkel probleem. Discussies over de zondagsrust blijven geheel achterwege. Ruim anderhalve eeuw later is dat een lastig te nemen horde geworden. Vooruitgang blijft altijd een relatief begrip.

De artistiek-inhoudelijke beschouwing die de hierboven geciteerde schrijver zorgvuldig omzeilt, volgt korte tijd later, maar vloeit dan uit andere penen. De eerste is afkomstig van een zekere A.Z., die met dit doel enige dagen in Kampen doorbrengt. Hij behandelt het getoonde per genre, te beginnen met de historieschilderkunst, waar hij 'Christus en de Souvenir de Coblençe' van J.A. Kruseman opmerkt, telg uit een typische schildersfamilie. Een fenomeen dat in 18de en 19de eeuw opvallend vaak voorkomt. Hij vindt dat het werk 'niet voor vroegere meesters behoeft te wijken', waarmee hij ongetwijfeld doelt op de Nederlandse schilderkunst van de 17de eeuw.⁴³

Bij de landschappen worden schilderijen van A. Schelfhout, W.J. Madlener, J.G. Vogel, J. Weissenbruch en C.H. Hein gesignaleerd. 'De laatste munt vooral uit in waarheid van kleur, terwijl wij op het Wintergezicht van Schelfhout niet aarzelen om dien kunstenaar eene eerste plaats onder de vorsten der Nederlandsche Landschap-schildersschool toe te kennen.'⁴⁴

Het is bemoedigend dat Kampenaar C.H. Hein in positieve zin de annalen haalt. Al kan de goede verstaander uit het bovenstaande ook concluderen dat Hein (nog) niet tot de vorsten van de landschapsschilderkunst behoorde en dat er naast de 'waarheid van kleur' nog wel wat verbeterpunten waren aan te wijzen in zijn werk.

De zeestukken van tentoonstellingsinitiator en medeorganisator P.J. Schotel krijgen het predicaat voortreffelijk, wel vindt de schrijver 'Stil Water tegen het ondergaan der Zon' veel beter dan diens 'Gezicht op Vlissingen'. Bijzonder is de vermelding van een aantal kaarslichtstukken, tegenwoordig een zeldzaam genre. Vooral dat van G. Grootvelt valt bij A.Z. in de smaak.

Bij de stillevens, bloemen- en fruitstukken wordt werk van - de inmiddels enigszins ondergesneeuwde - H. Reekers gemist. Wel vertegenwoordigd zijn A. Steenbergen en H.J. Hein, evenals mejuffrouw A. Haanen. Met E.J. Koning, A. Stolk, A. van Ravenswaay, M. Heijmans en de toentertijd in Brussel wonende Henriëtte Ronner-Knip, die later naam zou maken met nogal sentimentele honden- en kattenschilderijen, behoort zij tot het bescheiden groepje vrouwe-

lijke kunstenaars dat deelnam. Ze waren met een kaars te zoeken in die tijd. Buitenlandse landschappen worden afzonderlijk gememoreerd. De 'Waterval achter Freiburg' van A.C. Hazeu springt er uit. Het 'Gezigt bij Civita Castellana' van P.L. Duboureq bevalt minder: 'Liever zien wij een Hollands landschap'.⁴⁵ Sommige kunstenaars, zoals J.B. Tetar van Elven, J. Bosboom en J.C. van der Meer Mohr, worden genoemd zonder gedetailleerd op hun werk in te gaan. De schrijver had van de bekende kerkinterieurschilder Johannes Bosboom graag wat beters en groters gezien. De 'Liggende greyhound' van B. te Gempt wordt als beste tekening beschouwd.

Concluderend constateert A.Z. dat 'deze tentoonstelling een schat van kunst bevat, zoo als nog zelden in eene stad buiten Holland is tentoongesteld'. Hij moedigt een ieder aan tot een bezoek.⁴⁶

Aanhoudend applaus

Drie dagen later publiceert de *Kamper Courant* vrijwel integraal een recensie uit de *Overijsselse Courant* van 20 augustus.⁴⁷ Daar wordt wat uitvoeriger (en kritischer) op de afzonderlijke kunstwerken ingegaan, waarbij de indeling in genres achterwege blijft. Schelfhout krijgt weer alle lof. Eén van diens landschappen wordt tot de beste werken van de expositie gerekend. Zijn 'Wintergezigt' krijgt het predicaat 'onbegrijpelijk kunstig en natuurlijk'. Het werk van organisator Schotel blijft niet buiten schot: de behandeling van diens schepen zou wat massiever mogen, om meer contrast met het water te krijgen. Kanttekeningen zijn er ook bij 'Een moeder met kind' van H. Hollander Czn. uit Amsterdam: 'De toon zou frisscher kunnen zijn, de wolachtige behandeling hindert mede bij nauwkeurige beschouwing'.⁴⁸

Maar de balans slaat niet door naar het negatieve. Het schilderij met vee in een wei van de Hilversumse schilder P.J. Guise wordt beschouwd als 'zeer gelukkig uitgevoerd'. Een ambitieus werk van A. van Pelt uit Tubbergen kan eveneens op waardering rekenen. Het stelt het bezoek voor van de monniken van St. George aan het atelier van Paul Veronese, die bezig is met het door hen bestelde schilderij van de bruiloft van Kana. Dit soort gecompliceerde, nogal gekunstelde thema's is typerend voor die tijd, waarin het verleden een tastbare en belangrijke inspiratiebron vormde, die vaak - voor onze smaak - wat al te letterlijk en kritiekloos wordt gerecycled.

Het is boeiend om de mening van de recensent over de aanwezige 'Kamper' schilders te horen. Een boomrijk landschap van C.H. Hein, dat waarvan D.J. Koelman de figuren had geschilderd ('gestoffeerd'), wordt gerangschikt onder zijn beste werken. Daaruit mag worden geconcludeerd dat diens oeuvre

bij de schrijver bekend was. 'Het is eene goede compositie, zeer bestudeerd en met gepaste uitvoerigheid voorgesteld: de specialiteit eigen aan hem door de getrouwe bestudering der Natuur moeten wij er zeer in prijzen. Zouden wij aanmerking maken, zoo ware het dat wij hem aanraden vooral in de boomen meerder variatie van behandeling te brengen.'⁴⁹

Een stilleven van 'Dood wild met vruchten' van broer H.J. Hein 'teekent vooruitgang in het bijzonder genre bij dezen meester; de draperie vonden wij echter stijf en ware het niet dat wij gezien hadden dat het schilderij sterk is ingeschoten, zoo zouden wij genegen zijn het van koudheid van toon niet vrij te pleiten'.⁵⁰ Samenvattend wordt het 'een schoon schilderij' gevonden, al lijkt dat erg veel lof, gezien de aanmerkingen die eraan vooraf gingen.

De werken van stadgenoot J.J. van Mulken, de schilderende oud-militair en toekomstige Minister van Oorlog en tevens lid van het organisatiecomité, komen er beter vanaf: Ze 'doen de tentoonstelling weezenlijk eer aan en menig schilder van professie wordt door zijne vruchten in de schaduw gesteld'. Ook J.J. Fels is present, met een 'bevallig schilderijtje'. Op de opening van de door Plomp verbouwde Stadsgehoorzaal op 13 november 1850, waar Fels nu exposeerde, was één van de inleidende sprekers geweest.⁵¹

De schrijver besluit met een kritische noot over de inrichting, die door eerdere beschouwers juist zo gunstig was beoordeeld. De werken van de Utrechtse schilder J.P. van Wisselingh zijn volgens hem slecht geplaatst: 'Het ware wenschelijk dat de Commissie dit nog verhielp door prullen welke zeer goed hangen daarvoor op te ruimen; hierdoor zoude men in gelegenheid zijn deze ware kunststukjes te kunnen zien.' Hetzelfde geldt voor het werk van Gerhardus Meijer uit Zwolle, die overigens niet in de catalogus wordt vermeld. Als doekje voor het bloeden wordt gememoreerd dat er (voor de verloting) wel werk van hem is aangekocht. Ook twee schilderijen van Schotel (voor 1000 gulden) en één van J.E.B. de Witte zijn daarvoor verworven.⁵²

Die vermelding van verkopen is nog lang niet compleet. Van 22 tot 27 augustus komt er nog een flink aantal bij. Globaal de helft daarvan belandt bij particulieren. De andere helft wordt aangekocht voor de verloting. Er bevinden zich opvallend veel landschappen onder, het best vertegenwoordigde genre.⁵³ Een ongekend succes, dat niet geheel uit de lucht komt vallen, gezien de grote bezoekersaantallen. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die de tentoonstelling belangrijk genoeg vond om in haar annalen te vermelden, had de stoomboot uit Zwolle de laatste zondag vijfhonderd passagiers vervoerd. Een getal dat werd genuanceerd door de *Kamper Courant*: 'Wie zoo tellen kan moet wel driedubbel zien. Het getal was ten hoogste 170.'⁵⁴

Desondanks wordt besloten de tentoonstelling te verlengen tot en met dinsdag 31 augustus. Op die dag geldt een avondopenstelling van 19.30 tot 22.30 uur, waarbij de zalen weer sfeervol verlicht zijn en het Stedelijk Muzijkcorps als voorheen garant staat voor een feestelijke omlijsting.⁵⁵ Tot op het laatste moment blijft de schare toeschouwers komen. Dit heeft gunstige gevolgen voor de inkomsten en de daaruit gefinancierde aankopen voor de verloting. Op 5 september is de commissie nog steeds bezig om werk daarvoor aan te schaffen. Diezelfde dag wordt een schilderij van J.A. Kruseman verworven. Een week later wordt de complete lijst met te verloten kunst gepubliceerd. In totaal een kleine veertig stuks, meestal niet meer dan één per deelnemer. Van de Kamper kunstenaars is een 'Maangezigt' van J.J. Fels gekocht en wisselden enkele werken van P.J. Schotel van eigenaar. De leden van het organisatiecomité J.J. van Mulken, A.J. Romswinkel en de gebroeders Hein wisten de verleiding te weerstaan om hun eigen werk in te brengen.⁵⁶

Kunstkronijk

De meest grondige en gedegen beoordeling van de tentoonstelling verschijnt na afloop, in de tiende jaargang van de door K. Fuhri uitgegeven *Kunstkronijk*, en is geschreven door een zekere 'Herman'.⁵⁷ Hij beperkt zich niet tot een subjectief, nauwelijks onderbouwd pingpongspel van positieve en negatieve reacties, maar probeert dieper door te dringen tot het artistieke aanbod en aarzelt niet geconstateerde feiten en ontwikkelingen kritisch te duiden en daarbij opbouwende adviezen te geven. Over de tentoonstelling als geheel is hij lyrisch. Die heeft 'alle verwachtingen overtroffen en zich in meer dan één opzigt gunstig onderscheiden van alle tentoonstellingen die tot dus ver in ons vaderland geopend werden'.⁵⁸

Hij roemt het feit dat de schilderijen soort bij soort zijn gegroepeerd, waarbij vooral was gelet op het coloriet. Schilderijen met aandacht trekkende kleuren leidden daardoor niet de aandacht af van meer 'zedig gekleurde' werken, zodat die beter tot hun recht kwamen dan gewoonlijk op een dergelijke tentoonstelling het geval was. De vermelding van prijzen bij de werken verdiende eveneens navolging: 'Een uitmuntend middel voor jonge kunstenaars om koopers te lokken.'⁵⁹ Het wordt daardoor aantrekkelijk voor het grote publiek, dat een schilderij beschouwt als 'weelde, die niet past bij een burgerlijk vermogen'. (...) 'Dat zelfde publiek kon nu zien, dat menig goed schilderij te verkrijgen was voor een som, die hij zonder offering kon missen. En wat was het gevolg? In eene provinciestad, waar vroeger niet aan kunst werd gedacht, waar men liever een oud schilderij

H.J. Hein. Stilleven met diverse vruchten. Aquarel op karton. 1865. 33,5 x 24,5 cm. Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief. Een representatief voorbeeld van een stilleven van H.J. Hein.

verkocht dan behield, daar werd op de eerste tentoonstelling een vijfde gedeelte der geëxposeerde schilderijen verkocht.⁶⁰ Vervolgens richt hij zich op de inhoud. Hij vindt het aantal historiestukken te klein en is niet tevreden met de gangbare verklaringen dat dat zou komen door de protestantse geest van het land, of door het grote formaat dat historiestukken vereisen en dat niet geschikt zou zijn voor de kleine Nederlandse huizen. Eerder ziet hij de oorzaak in een te geringe ontwikkeling van de kunstenaars, die hun werk al beginnen te verkopen voordat hun opleiding is afgerond. Een algemeen probleem volgens hem. Kunstenaars leggen zich te weinig toe op de esthetische en wetenschappelijke kanten van hun vak en leren niet 'fijn te denken en te voelen'. Dat leidt tot oppervlakkigheid: 'De historieschilder is zijn onderwerp niet meester, bij gebrek aan (inhoudelijke) kennis en de genreschilder wordt smakeloos en onbeduidend, omdat hij den smaak en de fijne opvatting mist.'⁶¹ Vaak beheerst hij wel de techniek, maar lukt het niet het werk een ziel mee te geven, en leidt hij de aandacht af, bijvoorbeeld door opvallend kleurgebruik. 'De kunst gaat verloren, daar zij zich in kunstjes oplost.' Zeker 'wanneer men de manier boven de gedachte stelt'.⁶² Dit manco illustreert de schrijver aan de hand van diverse bij name genoemde werken. Herhaaldelijk hamert hij op het belang van het tekenen als essentiële basis voor goede kunst. Een stokpaardje. Door het grondig tekenen van een

onderwerp leert de kunstenaar het karakter, de ziel ervan te doorgronden, wat oppervlakkigheid voorkomt, want: 'Geen kunstenaar kan door eene voorliefde voor koloriet straffeloos den vorm verwaarlozen.'⁶³

Bij zijn grondige beschouwing van de aanwezige werken, waarbij een groot aantal deelnemers de revue passeren en hij forse kritiek niet uit de weg gaat, komt van de Kamper schilders alleen H.J. Hein in beeld. Van de stukken met bloemen en dood wild, door meerdere deelnemers ingezonden, trok één van diens schilderijen de meeste aandacht. 'Ik zie nog voor mij die heerlijke vruchten, zoo lekker geschilderd op een rood fluwelen kleed, dat krachtig naar voren kwam, terwijl een haas, schoon van ordonnantie en ander wild den voor- en achter verhoud. Zoowel het een als het ander was goed en uitvoerig van behandeling, zedig van kleur.'⁶⁴ Hooguit werd het wat zwaarmoedig gevonden. Over het algemeen betreurt 'Herman' het dat er niet meer etsen te zien zijn: 'een kunst die tegenwoordig zoo weinig beoefend wordt in een land waarin zij vroeger zulke uitmuntende meesters had.' Ook had hij graag wat meer beeldhouwkunst aangetroffen, een discipline die eveneens weinig aanhangers heeft. Hij besluit zijn uitvoerige epistel met een dankwoord voor 'de onbekrompen maatregelen van Kampens Bestuurders, waardoor het mogelijk werd gemaakt, dat in een kleine provinciestad eene tentoonstelling van kunstwerken gehouden werd'. Hij hoopt dat er een vervolg op komt en dat ook andere kleinere provinciesteden het voorbeeld van Kampen zullen volgen.⁶⁵

De Romantiek

De gepubliceerde lijst van verkochte werken, de recensies en de uitvoerige catalogus die bij de tentoonstelling verscheen geven een goed beeld van de vertegenwoordigde kunstenaars, het werk dat ze maakten en de smaak van het publiek. Gezien de ambitie van het evenement en de opgeroepen reacties mag worden aangenomen dat het een representatieve afspiegeling van de Nederlandse kunst anno 1850 was.

De beeldende kunsten uit die tijd vallen binnen de stijlperiode van de Romantiek. Deze stroming ontstond in de 18de eeuw en werd voortgestuwd op de schokgolven die de Verlichting had veroorzaakt. Het gangbare clichébeeld, zeker van de Nederlandse Romantiek, is dat van een nogal kabbellende, om niet te zeggen zoetsappige beweging, met een voorliefde voor drama en pathetiek, opgeroepen in gedetailleerde tafereelen die bij voorkeur minutieus zijn geschilderd, waarbij sterk wordt geleund op de zichtbare werkelijkheid. Vooral landschappen zijn populair, het liefst gesitueerd op een

schilderachtige locatie, bij op- of ondergaande zon, of in combinatie met spectaculaire meteorologische verschijnselen. Voor de figuurstukken wordt vaak teruggegrepen op historische of Bijbelse taferelen en gebeurtenissen, waarbij de hoofdrolspelers hun uiterste best doen om met theatrale poses en/of gezichtsuitdrukkingen iedere twijfel over hun (onderlinge) rol of betekenis weg te nemen.

De invloed van het academisch onderwijs was groot in die tijd. Zij promoveerde de tekenkunst als essentiële basis voor een verdere artistieke evolutie. Er werd veel gewerkt naar gipsmodellen, vooral van klassieke beelden. Het kopiëren van bestaand werk van oude meesters was zeer gangbaar en werd eerder gestimuleerd dan afgeremd. Veel kunstuitingen werden daardoor nogal gekanaliseerd of ingedamd, wat ze een enigszins braaf en dienstbaar karakter geeft. De (internationale) Romantiek is echter veel boeiender en complexer dan het cliché indiceert en combineert een groot aantal uiteenlopende tendensen. De stroming heeft de kiem gelegd voor vele latere ontwikkelingen, uiteenlopend van het symbolisme tot het expressionisme, en is daardoor niet eenvoudig in een paar kernzinnen te vatten. Eerlijkheidshalve moet worden gezegd dat de Nederlandse rol daarbij relatief beperkt is gebleven, al wordt steeds duidelijker dat ook hier te lande de werkelijkheid genuanceerder en grilliger was dan lange tijd verondersteld en dat er diverse kundige en talentvolle kunstenaars actief waren, van wie velen grote successen behaalden, ook in het buitenland. Denk aan Ary Scheffer en Laurens Alma Tadema. De waardering van kunst en kunstenaars is modegevoelig en onderhevig aan lastig in te schatten bewegingen, waardoor er regelmatig verschuivingen optreden op de populariteitsschaal. Een overzichtstentoonstelling, een onverwachte trend, of een fanatieke verzamelaar of kunsthandelaar kan voldoende zijn om de balans in beweging te zetten. Kunstenaars die in 1850 heel succesvol waren kunnen nu zijn weggezaakt in de anonimiteit. En omgekeerd.

Het is natuurlijk onmogelijk om een volledige visuele reconstructie te maken van het in 1852 aanwezige werk. Toch kan er wel wat over worden gezegd. De vertegenwoordigde genres en onderwerpen corresponderen met het landelijke beeld. De titels geven een goede indicatie van het gebodene. Sommige zaken vallen op, zoals de verkoop van veertien bustes in gips van Johannes ter Pelkwijk (1769-1834) door J. Plügger. Ter Pelkwijk was toentertijd kennelijk bijzonder geliefd. Hij bekleedde verschillende bestuurlijke functies in de provincie Overijssel en zette zich bijzonder in voor de ontwikkeling van het onderwijs. Op de Nutsschool in Zwolle gaf hij onder meer les aan Thorbecke,

wat hem een liberale voorman maakte. De vlotte verkoop van zijn beeltenis geeft dus een indicatie van de gezindheid van het (kopers)publiek.

Van de gerepresenteerde kunstenaars zijn er anno 2016 diverse boven het maaiveld gebleven, zoals J. Bosboom, P.J.C. Gabriël, H. Ronner-Knip, A. Schelfhout, W. Verschuur en J. Weissenbruch. Maar dat maaiveld wil, zoals gezegd, door de jaren heen nog wel eens golven. P.J.C. Gabriël heeft vooral naam gemaakt met zijn latere werk. Wouterus Verschuur is nu waarschijnlijk populairder dan anderhalve eeuw geleden. Het overgrote deel van de deelnemende kunstenaars is echter vrijwel vergeten, of alleen nog bij ingewijden of deskundigen bekend. Een enkeling is door andere activiteiten aan de vergeetelheid ontrukkt, zoals Paul Tetar van Elven, als verzamelaar, dankzij het door hem opgerichte, nog steeds bestaande huismuseum in Delft.⁶⁶

In één van de meest uitgebreide en recente overzichten van de Nederlandse Romantiek in de periode 1800-1850 staan diverse kunstenaars vermeld van wie in Kampen werk werd getoond, zoals F.A. Breuhaus de Groot, P.L. Dubourcq, B. te Gempt, J.A. Kruseman, J. Pelgrom, A. Schelfhout, W. Verschuur en J. Weissenbruch, maar de meeste niet.⁶⁷ Bekende namen als (hofschilder) B.J. van Hove, B.C. Koekkoek (leermeester van C.H. Hein), C. Kruseman, N. Pieneman, Ch. Rochussen, en J. Tavenraat, ontbreken. Van de 'Kamper' kunstenaars heeft P.J. Schotel waarschijnlijk het meeste naam gemaakt: de minst 'autochtone' nota bene, die maar tien jaar in Kampen woonde en zelden met de stad wordt geassocieerd.

In totaal, inclusief de aankopen door particulieren, bedroeg het aantal verkopen ruim tachtig stuks, wat betekent dat uiteindelijk één op de vijf werken in andere handen overging, voor zo'n groot aanbod heel bijzonder.

Invloed en verspreiding van de kunstwerken

Van de oproep van recensenten A.Z. en 'Herman' voor een hartig 'tot wederziens' is het helaas niet gekomen.⁶⁸ Het lijkt bij een eenmalig evenement te zijn gebleven. Wonderlijk en spijtig gezien het succes. Initiatiefnemer J.P. Schotel vertrekt 'pas' in 1860 uit Kampen en had dus nog jaren het voortouw kunnen nemen, maar doet dat niet. Wel zijn de kortstondige Kunstbeschouwingen in de Concertzaal mogelijk nog enige tijd voorgezet. Voor een bevestiging daarvan en het peilen van de invloed van de tentoonstelling op het Kamper kunstklimaat zou substantieel onderzoek moeten worden verricht, bijvoorbeeld door het integraal bestuderen van de *Kamper Couranten* uit het daaropvolgende decennium, die een gedetailleerd beeld geven van het dagelijks leven in de stad. Indexen op de couranten geven hier echter weinig

aanwijzingen voor. Mogelijk is er meer te zeggen over de verspreiding van de op de tentoonstelling verkochte kunstwerken. Helaas is er geen lijst van kopers en loterijwinnaars bekend.

Veel particulieren die op de tentoonstelling werk aanschafte zullen afkomstig zijn geweest uit de Kamper bevolking. Deze groep zal ook de meeste winnende loten in bezit hebben gehad. De stad kreeg dus ineens een 'vloedgolf' aan hedendaagse kunst te verwerken, waarvan een groot deel in kleine of grotere kring voor langere of kortere tijd zichtbaar zal zijn geweest. Al zal niet elke winnaar van de loterij gelukkig zijn geweest met de verkregen prijs en is er ongetwijfeld wel het een en ander weggegeven, verkocht, of onder de kast of op zolder terechtgekomen. Diverse kunstwerken zullen echter met trots zijn getoond en op velen indruk hebben gemaakt. Ruim anderhalve eeuw later is het niet eenvoudig de gang van deze kunstwerken te traceren. Het werk is vererfd en verspreid geraakt. Toenmalige verzamelingen zijn ontbonden. Diverse objecten zullen de tand des tijds niet hebben doorstaan. Slechts incidenteel is bekend welke particuliere collecties er in Kampen bestonden en welke kunstwerken daar deel van uitmaakten en dan nog is die informatie vaak zeer beperkt. Bronnen daarvoor zijn onder meer veilingen en tentoonstellingen. Die gingen soms vergezeld van een catalogus of werden beschreven in de krant. Ook is het interessant om te kijken of er in bestaande (Kamper) collecties nog werk terecht is gekomen. Particuliere collecties zijn lastig toegankelijk en floreren vaak in de anonimiteit, al wordt er wel eens werk uitgeleend. Vroeger kwam daar ongegeneerd de naam van de eigenaar bij te staan. Tegenwoordig is dat minder gebruikelijk, waardoor het nog lastiger is de herkomst te traceren. Bij veilingcatalogi is dat een ander verhaal. Daar kan de vermelding van namen een zekere garantie bieden voor de echtheid en betrouwbaarheid van het werk en de inbrenger. Sommige catalogi zijn zelfs geheel gewijd aan één collectie. Wel zijn de omschrijvingen vaak summier, inconsequent of voor meerdere interpretaties vatbaar. En ook deze bron vergt - voor een compleet beeld - intensief onderzoek, waarvoor de tijd tot dusverre ontbrak. Een steekproefsgewijze inventarisatie van een aantal bekende en relatief gemakkelijk toegankelijke bronnen kan toch enig licht werpen op de mogelijke zwerftocht van enkele in 1852 getoonde werken. Daarvoor zijn geraadpleegd de veilingcatalogi van de nalatenschappen van C.H. Hein, J. Nanninga Uiterdijk en mevrouw de douairière mr. F. Lemker-Muller. Tevens is studie gemaakt van de veilingcatalogus van de inboedel van Hotel des Pays Bas, van het in de *Kamper Almanak* van 1940-1941 en 1941-1942 gepubliceerde oevreoverzicht van de

gebroeders Hein en van de collectie-inventarissen van het Stedelijk Museum Kampen en het SNS Historisch Archief / Frans Walkate Archief aldaar. Het ‘Stedelijk’ heeft een mooie collectie 19de-eeuwse kunst, deels afkomstig uit particuliere Kamper collecties. Het Frans Walkate Archief verzamelt alleen werk van kunstenaars die in Kampen gewoond of gewerkt hebben of van kunst waarop de stad of haar omgeving is afgebeeld. Een groot deel van het aanbod uit 1852 valt daardoor al af.

Collecties

De in 1880 in de Kleine Concertzaal van de Stadsgehoorzaal geveilde kunstcollectie van de in 1879 overleden C.H. Hein was tamelijk uitgebreid. Het omvatte werk in verschillende disciplines; originele tekeningen en schilderijen, maar ook grafiek in oplage, waaronder vanzelfsprekend veel van hemzelf en zijn broer, maar ook van bekende tijdgenoten als B.C. Koekkoek, A. Schelfhout, C. Springer en J.C. Schotel. Het is zeker niet ondenkbaar dat er zich stukken tussen bevonden die op de tentoonstelling van 1852 te zien waren. De omschrijvingen in de veilingcatalogus zijn echter zo beknopt en rudimentair dat ze daarbij weinig behulpzaam zijn. Bovendien is het niet altijd even gemakkelijk de werken van, met name H.J. Hein, van elkaar te onderscheiden. Want een fors deel ervan betrof stillevens, met bloemen, fruit en/of wild en gevogelte, die veel op elkaar lijken. Gegevens als data en formaten zijn niet vermeld. Er kan dus gemakkelijk een dwaalspoor ontstaan door uiteenlopende beschrijvingen. Gevogelte kan immers ook als wild worden betiteld. Interessant is wel de annotatie in de verlengcatalogus achter een onafgewerkt schilderij van een ondergaande zon bij de ‘Logchemmer Heide’ van C.H. Hein dat het werd aangekocht door J. Nanninga Uitterdijk.⁶⁹ Dit schilderij wordt echter niet (met name) genoemd in de keurig verzorgde catalogus van diens omvangrijke en indrukwekkende nalatenschap, die werd geveild op dinsdag en woensdag 11 en 12 september 1917 in de bovenzaal van sociëteit Het Collegie aan de IJsselkade. De daar te verkopen stukken getuigden van een rijk huishouden van een gedreven en belesen collectionneur met kennis en smaak. Het omvatte (onder meer) meubelen, aardewerk, porselein en een grote kunstcollectie. Vooral die laatste moet in wijde kring opzien hebben gebaard. Er werden werken aangeboden van Ludolf Backhuijsen, Antonie van Dijck, Pieter Claesz, Mechteld toe Boecop, Ernst Maler, Dirk Hals, Adriaan van Ostade, Jan Steen en Rembrandt van Rijn. Een museaal geheel, al moet worden aangemerkt dat men in de 19de en vroeg 20ste eeuw lichtvaardiger toeschreef dan wij heden ten dage doen.

Door de opkomst van het natuurwetenschappelijk onderzoek zijn diverse oeuvres, vooral van hoog aangeschreven - en dus dure - kunstenaars als Rembrandt nadien behoorlijk gecorrigeerd en ineengeschrompeld. De collectie Nanninga Uitterdijk bestond vooral uit 17de-eeuwse of vroegere stukken. Werk uit de 19de eeuw was nauwelijks aanwezig. Er werden geen raakvlakken gevonden met de lijst van de 'expositie 1852'.⁷⁰

De collectie van de weduwe Lemker-Muller bevatte eveneens voornamelijk oudere kunst. Het moet één van de meest indrukwekkende boedels uit de Kamper geschiedenis zijn geweest. De catalogus vermeldt namen als H. Avercamp, J. Asselijn, G. van Eeckhout, N. Maes, J.M. Molenaer, R. Savery en C. Troost, kunstenaars die allemaal met werk in toonaangevende Nederlandse musea te vinden zijn, zoals het Rijksmuseum. En dan blijven de meubels en het keramiek nog buiten beschouwing. Er leiden echter geen sporen naar de tentoonstelling van 1852.⁷¹

Tussen de stukken van de in 1923 verkochte inboedel van Hotel des Pays Bas, in 1852 de buurman van de Concertzaal waar de tentoonstelling plaatsvond, staat een groot aantal 'Fransche en Engelsche platen, pastels en gravures' vermeld, echter zonder de namen van de vervaardigers, zodat we daar weinig aan hebben. Speciaal uitgelicht wordt een aan Jan van Goyen toegeschreven schilderij en een 17de-eeuws portret van Joost graaf van Albemarle, maar die vallen buiten het tijdsbestek.⁷²

Het oeuvre-overzicht van de gebroeders Hein uit 1941, inclusief het supplement uit het jaar daarop, geven een goed beeld van een aantal verzamelende Kamper families en instellingen. We lezen de namen Ennema, Walkate, Reijers en Van Riemsdijk.⁷³ Net als in de catalogus van de nalatenschap C.H. Hein zijn de vermeldingen te summier om vergaande conclusies aan te verbinden. Er lijken geen duidelijke sporen te lopen naar werk dat de broers op de tentoonstelling in 1852 kunnen hebben getoond, zelfs niet bij de werken afkomstig uit de omvangrijke en kwalitatief hoogstaande collectie Engelenberg-Persille die in 1921 als legaat in het Stedelijk Museum terecht kwam, waaronder zich wel stukken van de beide broers bevonden. Schenker P.H.C. Engelenberg (1840-1918) was één van de zonen van C.H.A. Engelenberg die de tentoonstelling in 1852 (mede)organiseerde. Hij bewoonde samen met zijn echtgenote J.A.L. Persille (1855-1921) een fraai 'stadskasteel' aan de Burgwal, op de plek waar nu het gebouw van het SNS Historisch Centrum staat.⁷⁴ Er mag worden verondersteld dat hij erfelijk was belast met de liefde voor de kunsten en dat delen van de collectie Engelenberg-Persille uit ouderlijk bezit kwamen. Ook het doorspitten van de inventaris van het Frans Walkate

J.J. Spohler. Ijsgezicht. Olieverf op doek. 66 x 91 cm. Circa 1840. Collectie Stedelijk Museum Kampen. Dit schilderij hing mogelijk op de tentoonstelling.

Archief, eveneens gezegend met een aantal interessante werken van de beide broers, levert geen overduidelijke ‘match’ op.

Een verdere vergelijking van de tentoonstellingscatalogus 1852 met werk uit de twee openbare Kamper collecties, uitgezonderd dat van de gebroeders Hein, geeft evenmin aanwijzingen die erop zouden kunnen duiden dat een werk (ooit) op de tentoonstelling is verworven en via een omweg in het museum is terechtgekomen. De enige kandidaat daarvoor is een Wintergezicht van J.J. Spohler, uit het Stedelijk Museum Kampen, dat voor 1852 is gemaakt en dat zich ooit bevond in de collectie Engelenberg.⁷⁵

Een ontdekking

Dit teleurstellende resultaat werd echter voor een deel gecompenseerd. Want het onderzoek voor dit artikel leidde toch tot een interessante ontdekking. Er werd een werk van A.J. van Romswinckel getraceerd, één van de organisatoren van de tentoonstelling en tevens één van de deelnemende Kamper kunstenaars. Dat lijkt op zich niet zo bijzonder, maar diens bekende

oeuvre is heel beperkt. Hij heeft waarschijnlijk weinig gemaakt en hoefde bovendien niet van de verkoop te leven, waardoor er nauwelijks iets op de markt kwam. Er kan worden verondersteld dat zijn productie lange tijd in de familie is gebleven, verstofte en in de vergetelheid raakte. Zijn werk is daardoor uiterst schaars. Ook op de expositie in 1852 was maar één werk van hem te zien: een tekening met enige studiekopjes. Deze - weliswaar summere - omschrijving past naadloos bij de afbeelding van het werk dat het SNS Historisch Centrum aan het begin van dit jaar heeft kunnen verwerven. Het bestaat uit vijf studies van mannenkoppen in één passe-partout. Door de ronde uitsparingen in het karton krijgen ze het karakter van medaillons. De portretten zijn opgezet in verdunde inkt, of aquarelverf en opgehoogd in wit. Hier en daar lijken ze geaccentueerd met potlood of een ander grafiechtig materiaal. Mogelijk is er eerst een ondertekening gemaakt. Het papier waarop ze zijn aangebracht is ernstig verkleurd, wat het oorspronkelijk door de kunstenaar bedoelde effect vertekent. De witte accenten komen nu waarschijnlijk prominenter naar voren dan de bedoeling was. Terwijl het profiel van de koppen ooit veel meer afstak tegen de achtergrond van het papier, dat inmiddels zo grauw is, dat de tint ervan overeenkomt met die van de huid van de tekening, waardoor het contrast vervaagd is en ze veel minder naar voren komen. De vijf 'medaillons' zijn duidelijk het werk van een talentvolle amateur, die zich - zoals vele tijdgenoten met hem - overduidelijk liet inspireren door schilderende voorgangers uit de 17de eeuw, zonder over hun brillen te beschikken. De associaties met oude meesters als Rembrandt en Steen zijn sterk. De herkomstgeschiedenis van de tekening is helaas niet meer na te gaan. Hij is voor de Tweede Wereldoorlog ingelijst, waarschijnlijk ergens in het interbellum, bij een lijstenmaker die vooral in Arnhem actief was. Inmiddels is het werk overgezet in zuurvrij karton, waarbij de oude lijst

J.J. van Romswinckel. Enkele studiekopjes. Inkt of aquarelverf op papier, opgehoogd in wit. Diameter tussen de 8 en 9 cm.

Collectie SNS Historisch Centrum / Frans Walkate Archief.

Deze portretkopjes

zijn zeer waarschijnlijk dezelfde die door Van Romswinckel in 1852 op de tentoonstelling werden getoond.

is gehandhaafd. Voor zover bekend is dit het enige werk van Van Romswinckel in een openbare (Kamper) collectie. Het voegt een boeiend aspect toe aan het brede beeld van de 19de-eeuwse 'Kamper' Kunst dat het SNS Historisch Centrum dankzij jarenlange verzamelinspanningen kan bieden.

Bijlage

Lijst van verkochte werken

Onderstaande lijst is gebaseerd op een opsomming in de *Kamper Courant* van 16 september 1852. De daar gehanteerde spelling, het hoofdlettergebruik, de genoemde titels en kunstenaarsbenamingen bleven gehandhaafd, ook als het foutief of inconsequent is.

Verkocht aan particulieren:

F.A. Breuhaus de Groot: *Woelend water bij ondergaande zon. Idem, een Watergezigt.*

J.J.M. Damschreuder: *Een oudheidskenner.*

J.B. Tetar van Elven: *Eene catechisatie in de St. Jacobskerk te Luik.*

J.B. Tetar van Elven: *Een gedeelte eener kerk te Brugge.*

J. Freudenberg: *Een wintergezigt (2x).*

B. te Gempt: *Eenige honden.*

J.H. van Grootvelt: *Eene dame voor haar toilet bij kaarslicht.*

P. Haaxman: *Een bezoek.*

Johs. Hilverdink: *Een bergachtig landschap met water doorsneden.*

F. Lintz: *Een oud-hollandsch voorportaal.*

F.E. Lintz: *Een paard en verder bijwerk.*

C.N. Looman: *De rust na den arbeid.*

G. van Merkesteyn: *Het gewigtig nieuws (kaarslicht)*.
 J. Pelgrom: *Een gezigt op de Drachenfels nabij Bonn*.
 C. Neurdenburg: *Een biddend oud man*.
 A. van Pelt: *De monniken van St. Georges bezoeken Paul Veronese in zijn atelier ter beschouwing van het door hen bestelde schilderij, de bruiloft van Cana*.
 A. van Pelt: *Brouwer en Graasbeek*.
 H. Scheres: *Eene smederij*.
 P.J. Schotel: *Een woelend water bij buiig weder, gezigt op Vlissingen*.
 P.J. Schotel: *Het binnenkomen eener baai bij doodstil weder, tegen het ondergaan der zon*.
 P. Stortenbeker: *Een pontenveer aan den Rijn*.
 R.J. Tiddens: *Een stil leven bij kaarslicht*.
 H. Valkenburg: *Een Israëliet, sponzen verkoopende*.
 B. Taurel: *Portret van Z.M. den Koning (gravure)*.
 J.D. Koelman & J.F. Hoppenbrouwer: *Eene kudde vee door storm overvallen*.
 A.C. Hazeu: *Een waterval achter Freiburg in Baden*.
 W. Verschuur: *Een meisje op een ezel*.
 L.J. Hansen: *Eene deftige kamer met twee vrouwen*.
 J.P. van Wisselingh: *Een landschap met eene ruïne*.
 J.P. van Wisselingh: *Een boschgezicht met water doorsneden*.
 Y.J. Verspuij: *Gezicht op Haarlem van 't Spaarne*.
 W. Hecking jr.: *Eene protestantsche kerk van binnen*.
 P.J.C. Gabriël: *Een landschap*.
 J.J. Spohler: *Een hollandsch wintergezicht*.
 A. Schelfhout: *Een wintergezicht met eene ruïne*.
 J.J. Schenkel: *Een vissershuisgezin*.
 C.H. de Swart: *Een landschap aan de Ruhr*.
 P. Kiers: *Adieu au revoir (kaarslicht)*.
 F.F. Oostenga: *Een voorportaal met figuren*.

Aangekocht voor de verloting:

J.J. Destreé: *Een gezigt op Arnhem*.
 J.G. Hans: *Een landschap nabij het dorp Loosduinen*.
 A. Hulk: *Een woelend water gestoffeerd met schepen*.
 A.J. Madlener: *Een landschap*.
 F.F. Oostenga: *Een brabantische boerenherberg met figuren*.
 P.W. Sebes: *De verlatene*.
 Alb. Steenbergen: *Een bloemstukje*.

H. Valkenburg: *Een savoyaard.*
 J.E.B. de Witte: *De wees.*
 Gerh. Meijer: *Een landschap bij ondergaande zon.*
 J.B. Tom: *Een landschap met vee en figuren.*
 J. Dona jr.: *Een hollandsch landschap.*
 J.P. van Wisselingh: *Een gezicht aan de Laan te Zeist.*
 J.B. Tetar van Elven: *Het uitgaan eener kerk.*
 P.F. van Os: *De waakzaamheid.*
 P.J. Onderberg: *Pas op Fidel!*
 Mej. A. van Ravenswaaij: *Een bloemstukje.*
 W. de Klerk: *Een landschap aan de Ahr.*
 D.J. Pruijm: *Een twentsch landschap.*
 J.J. Spohler: *Een wintergezicht.*
 A. Serné: *Een landschap.*
 C.L.W. Dreiholtz: *Een gezicht aan de Zeeuwsche stromen.*
 J. Rosierse: *Eene vrouw bij kaarslicht.*
 J.J. Fels: *Een maangezicht.*
 J.A. Kruzeman: *De verlatene. Naar de woorden der Heilige Schrift: Bij mij zult gij ruste vinden voor uwe Ziele.*
 W.C. Chimaer van Oudendorp: *Een meisje in oud-hollandsche kleederdragt.*
 W.C. Chimaer van Oudendorp: *Een meisje in Maas- en Waalsche kleederdragt.*
 H.J. Briel: *Vier geschiedkundige teekeningen.*
 C.G. Verburg: *Een landschap met gebouwen.*
 W. Hekking jr.: *Een protestantsche kerk van binnen.*
 C. Neurdenburg: *De bestraffing.*
 D.P. Hissink: *Een bedorven ei.*
 B.J. van Hove: *Een hollandsch stadsgezicht.*
 K. Bombled: *Een boeren posthitje.*
 Mej. E.J. Koning: *Een vruchtstuk met een wielewaal.*
 G.A. van der Bruggen: *Rustende honden in een stal.*
 J. Plugger: *Veertien bustes in gips van mr. J. ter Pelkwijk.*

Noten

1. In de *Kamper Courant* van 8 januari 1852 deden ze verslag van een tentoonstelling in de Kunstzaal van Arti et Amicitiae in Amsterdam.
2. J.H.A. Ringeling, 'De familie Springer en haar relatie tot Kampen', *Kamper Almanak* (1968-1969) 152-176, in het bijzonder 168.

3. Idem, 167.
4. Wikipedia, de lemma's *Arti et Amicitiae*, Johannes de Mare, weduwe A. Koning, S.J.F. Brugman en Vereeniging tot Bevordering van Beeldende Kunsten 1851.
5. Stads-Nieuws, *Kamper Courant*, d.d. 7 december 1851.
6. Zie onder meer: *Kamper Courant*, d.d. 15 december 1845, 6, 13, 17 en 31 augustus 1846 en 7, 17 en 24 september 1846.
7. Stadsarchief Kampen, Archief 00092 Commissie voor de Stadstekenschool. Notulenboek; Oproep voor leerlingen voor de Stads-Teekenschool, *Kamper Courant*, d.d. 1 september 1845.
8. J. van Zuthem, 'Kampen in het revolutiejaar 1848', *Kamper Almanak* (2015) 137-160.
9. Idem, 155-159.
10. Zie: S. Hörchner, *En nooit wordt hij van weldoen moe! Uit de geschiedenis van het Departement Kampen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Kampen 1997).
11. *Kamper Courant*, d.d. 15 februari 1852.
12. A. Jongschaap, 'Stadsgehoorzaal Kampen. De bouwhistorie', *Kamper Almanak* (1990) 215-221.
13. In de bij de tentoonstelling verschijnende catalogus staan als openingstijden 10.00 tot 16.00 uur vermeld. *Tentoonstelling van Kunstwerken te Kampen voor den jare 1852* (Kampen 1852).
14. *Kamper Courant*, d.d. 15 februari 1852.
15. J.C. Wilhelmy van Hasselt, 'Van Hasselt's in en om Kampen', *Kamper Almanak* (1968-1969) 136-151.
16. Wikipedia, onder lemma Petrus Johannes Schotel. Ook bij de andere persoonsbeschrijvingen is gebruik gemaakt van de via Wikipedia beschikbaar gestelde informatie.
17. Oproep in de *Kamper Courant* van 18 maart 1852.
18. Van Hasselt, 'Van Hasselt's', 139.
19. *Kamper Courant*, d.d. 15 februari 1852.
20. *Kamper Courant*, d.d. 25 juli 1852.
21. *Kamper Courant*, d.d. 15 februari 1852.
22. *Kamper Courant*, d.d. 25 juli 1852.
23. Voor de invloed van kunstlicht op de beeldende kunsten zie: A. Blühm, L. Lippincott, *Licht! het industriële tijdperk 1750-1900: kunst & wetenschap, technologie & samenleving* (Amsterdam/Pittsburgh 2000).
24. Stads-Nieuws, *Kamper Courant*, d.d. 29 juli 1852.
25. *Kamper Courant*, d.d. 1 augustus 1852.
26. *Kamper Courant*, d.d. 5 augustus 1852.
27. Anon., 'Tentoonstelling in Kampen', *Kamper Courant*, d.d. 15 augustus 1852. Het stuk was gedateerd: 2 augustus 1852 en werd dus geschreven kort na de opening.
28. G.A. Westerink, 'Het SNS Historisch Centrum verwerft een tweetal schilderijen van de gebroeders Hein', *Kamper Almanak* (2014) 12.
29. Zie: J.H.P. Ennema, 'Mededeelingen betreffende de familie Hein (te Kampen 1821-1879)',

- Kamper Almanak (1940-1941) 152-180 (inclusief een oeuvrelijst); J.H.P. Ennema, 'Eerste aanvulling van de lijst werken', Kamper Almanak (1941-1942) 212-214.*
30. Zie: *Tentoonstelling van Kunstwerken*.
 31. Stads-Nieuws, *Kamper Courant*, d.d. 8 augustus 1852.
 32. *Kamper Courant*, d.d. 8 augustus 1852.
 33. *Kamper Courant*, d.d. 12 augustus 1852.
 34. Idem.
 35. Idem.
 36. *Kamper Courant*, d.d. 15 augustus 1852.
 37. Anon., 'Tentoonstelling in Kampen', *Kamper Courant*, d.d. 15 augustus 1852.
 38. Zie: A. Jongschaap, 'Stadsgehoorzaal Kampen'.
 39. Anon., 'Tentoonstelling in Kampen', *Kamper Courant*, d.d. 15 augustus 1852.
 40. Idem.
 41. Idem.
 42. *Kamper Courant*, d.d. 19 augustus 1852.
 43. 'Tentoonstelling van kunstwerken te Kampen', *Kamper Courant*, d.d. 19 augustus 1852.
 44. Idem.
 45. Idem.
 46. Idem.
 47. 'Tentoonstelling van schilderijen te Kampen', *Kamper Courant*, d.d. 22 augustus 1852, overgenomen uit de *Overijsselsche Courant* van 20 augustus 1852.
 48. Idem.
 49. Idem.
 50. Idem.
 51. Jongschaap, 'Stadsgehoorzaal Kampen', 221.
 52. Idem.
 53. 'Stads-Nieuws', *Kamper Courant*, d.d. 29 augustus 1852.
 54. *Kamper Courant*, d.d. 29 augustus 1852.
 55. Door secretaris P.J. Schotel geplaatst bericht, in: *Kamper Courant*, d.d. 26 augustus 1852.
 56. 'Stads-Nieuws', *Kamper Courant*, d.d. 12 september 1852.
 57. Herman, 'De tentoonstelling te Kampen', *Kunstkronijk* 10(1852), 2-6, 66.
 58. Idem, 3.
 59. Idem, 4.
 60. Idem.
 61. Idem, 5.
 62. Idem.
 63. Idem, 6.
 64. Idem, 66.

65. Idem.
66. Bogaard C.G. en M. van Vlierden, *Huismusea in Nederland : Kasteel-Museum Sypsteyn en het ontstaan van verzamelaarshuizen in Nederland (ca. 1870-1930)* (Zwolle/Loosdrecht) 2007.
67. Leeuw, R. de, J. Reynaerts en B. Tempel (red.), *Meesters van de Romantiek: Nederlandse kunstenaars 1800-1850* (Zwolle 2005).
68. 'Tentoonstelling van kunstwerken te Kampen', in *Kamper Courant*, d.d. 19 augustus 1852.
69. *Catalogus van eene verzameling Schilderijen, Aquarellen, Teekeningen, enz. nagelaten door wijlen den Kunstschilder C.H. Hein te Kampen* (Kampen [1880]).
70. *Catalogus, Verzameling mr. J. Nanninga Uitterdijk te Kampen, Verkoop op dinsdag 11 en woensdag 12 september 1917 te Kampen* (Kampen 1917).
71. *Catalogus: Verzameling Mevr. Dou^{ière} Mr. F. Lemker-Muller te Kampen. Oude schilderijen, meubelen, chineesch porselein etc., afkomstig van het landgoed Vollenhof te Oldenbroek en van het woonhuis in de Boven Nieuwstraat te Kampen* [Kampen 1908]. De veiling vond plaats op 7 juli 1908 in de bovenzaal van 't Collegie aan de IJsselkade te Kampen en werd begeleid door de Amsterdamse Firma Frederik Muller en Co, een van de meest toonaangevende Nederlandse veilinghuizen uit die tijd.
72. *Veilingcatalogus Inventaris Hotel des Pays Bas*, 13, 14, 17 en 18 september 1923; Over Hotel des Pays Bas, zie: G.A. Westerink, 'Prins Hendrik en andere gasten. Een jaar uit het bestaan van het Kamper Hotel des Pays Bas', *Kamper Almanak* (2014) 241-252.
73. Ennema, 'Mededeelingen', 152-180; Ennema, 'Eerste aanvulling'.
74. R. van Mierlo, 'Het legaat Engelenberg-Persille', *Kamper Almanak* (2015) 43-54.
75. Met dank aan Th.M. van Mierlo van het Stedelijk Museum Kampen, die mij zeer behulpzaam is geweest bij het doornemen van de collectie van deze instelling.